

112
8

अथ

११२

c

अनुमानस्य षडशिरमणिः

AnumanKhandashiramani

694

अथ

अनुमानखण्डाशिरोमणिः

अनुमानखण्डाशिरोमणिप्रारंभः

॥२॥
४

॥२॥
४

✓

श्रीगणेशायनमः आगच्छेद्वर्तमानमः ॐ नमः सर्वभूतानि विहृष्य परित्यजेताः असंज्ञानं देवाय पूर्णाय परमात्मने १ अथ
पुनर्भावनाभ्यां सारं निगम्य निखिलं तत्रागामः दीधितिमधिचिन्तामणितनुतेतार्किकश्रीमणिः श्रीमोन् २ परनुष्ठानयान्निव
त्तमानामननास्वघरसाविश्रुद्वैवाधैः रघुनाथकवेरपेतदोषाहृतिरेवविदुषां तनोतुमोह ३ न्यायमधीते सर्वस्तनुते कुतुका
न्निबंधमप्यत्र अस्पृष्टकिमपि रहस्यं केचन विज्ञातुमोशते सुधियः ४ मान्नागरास्यविहितं जलिरूपं नृयो नृयो विधाय चिन
यं विनिवेद्यमि दुष्प्रवचोममपरं निपुणं विभाव्य भावावबोधविहितो ननु नोति दोषः ५ एवंपरं प्रत्येकवाक्यताप्रतिपत्तये
शिष्याणामेव धानाय च संगतिं प्रदर्शयन् अनुमानं तिरुपरं प्रतिजानीते प्रत्यक्षवित्पादि अत्र चोपजीव्योपजीवकभावः क
लनः स्वरूपतश्च प्रत्यक्षफलस्यानुमित्यनुयवसायदेरनुमित्यपजीवकत्वेऽपि न सर्वं प्रत्यक्षप्रमितिस्रया अनुमितयस्तु स
र्वोः साक्षात्परं परयावाद्यास्मादिप्रत्यक्षोपजीवकः पुरस्कृतश्चायमुपजीवकतोत्कर्षः यद्यपि सकमेलेव प्रत्यक्षाप्रलमुय
जीवत्यदृष्टजननीं समयनक्तत्वेऽपि तादिरिच्छेदिका अनुमिति ईश्वरप्रत्यक्षं नुन फले तथापि दृष्टद्वारकमिह नयात्वमादे
रणीयं इतरस्याविनिगम्यत्वात् सर्वं च अनुमितिकरणं इदियापेक्षोत्पत्तिकं अनुमितिभाव्यतोऽप्यशून्यं न स्पष्टकराता

निर्वाहकप्रत्यासत्तिविरेहणात् तत्तात् सर्वपुनरिन्द्रियं नानुमानाधीनजन्म मनः अवर्णाप्योजन्यत्वात् दृष्टद्वारात् तत्मादे
रणीयं न चोत्पत्तिमर्यादियं दृष्टद्वारकमनुमानमपेक्षते अथोपजीव्यनिरूप्येवोपजीवकं निरूप्यत इति नियमः क्वचित्ता
यं निरूप्यपिकारणानिरूपणादिति चेत्तु किंचान्न नहि संगतिरनेतराभिधानव्याप्या अनंतराभिधानप्रयोजकनिज्ञासाजनक
ज्ञानविषयोत्पत्त्यैः संगतिः जायेते च कस्यै कारणे वा ज्ञाते कारणत्वं स्वकार्यं स्ववाज्ञानात्मिकमस्वकारणं कार्यवेति निज्ञासा
अतस्तयोर्द्वयोरपि संगतित्वं इत्थं चोपजीवकतायास्तुत्येऽपि न क्षतिरिति मंतव्यं लाघवाच्चैवोपमानसंगतिं दर्शयति
बहुवादीति सुप्रसिद्धतया निरसनीयात्वादिविप्रतिपत्तिकत्वेन सुप्रतिपदतया चानुमानावयुत्पत्तेः प्रथमं निज्ञासाने
पमाने अप्रसिद्धतया निरसनीयबहुवादिविप्रतिपत्तिकत्वेनातिदुरुहत्वाच्च औत्सर्गिकीरिति मत्तु रूढवेदंतेन कस्यचि
त्प्रथमं दुरुहे निज्ञासादयेऽपि न क्षतिः तथाचात्रावसरसंगत्यापमाननिरूपणमिति भावः यथाचावसरसंगतित्वं तथाच
क्तमाकरं शब्दानां समयग्राहकं सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वबोधकं सामान्यतादृष्टं अततोऽदृष्टजनकप्रमेयोपपि कंचानुमा
नमपेक्षते निखिलं मेवायमानमिति ह्युपजीवकत्वमेव संगतिरित्यपि केचित् स अथवति चेन्निरूपणाप्यारपकायं कार

शि० म०

२

भावः। अथ तत्पूर्वकमिच्छादिस्तेन तत्पूर्वकत्वेनानुमाननिरूपणात्तत्तच्छेदेन व्याप्यादिप्रत्यक्षपरमशोत। अत्रापि सहचारप्र
त्यक्षजन्यत्वादिना तन्निरूपणात्। तस्य च प्रत्यक्षनिरूपणात्तच्छेदेन व्याप्याधीनत्वात्तत्तदनुमानभिनन्त्वेनोपमाननिरूप
णामपि अनुमाननिरूपणापेक्षमिति संक्षेपः। तत्रः लक्षणाखरूपप्रामाण्यादि। शब्दिरनुमानेनिरूपणीयः। करणस्य क्रिया
याभेदे भिन्नमूर्तिक तया क्रिया लक्षणापूर्वकं तत्त्वक्षणात्माह। आसीत्। अत्र व्याप्तिरिति शिष्टत्वात्प्रत्यक्षधर्मत्वसामानाधिकरण्या
वगादिज्ञानजन्यत्वमर्थः। कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्य यदार्थतो वच्छेदकद्वयसामानाधिकरण्यवचनत्वात्। ज्ञानपरोपसंहानेन
च वाधितावाधितसाधारणज्ञानलाभात्तन्मातानुमित्यव्याप्तिरित्याहुः। तन्नापरमशेन नियमतो व्याप्तिवैशिष्ट्यादिसमानाधि
करण्यग्रहेमानाभावात्। गौरेवातद्विषयकत्वेनोक्तत्वात्। संबंधसंबंधाग्रहेपिविशिष्टज्ञानत्वस्योपपादितत्वात्। अस्य
लेवतादृशसामानाधिकरण्याप्रसिद्धात्तज्ज्ञानस्यासंभवात्। असत्व्याप्तिनिरोधत्वात्। अत्रान्तरवाक्यार्थो योग्यत्वनिर्णयेन
हावाक्यार्थज्ञानानुदयात्। विचारोपशंसंबंधाभावेन अथ दृश्याशयविधाराजन्यं कामुं कमिदमिति शाब्दबुद्धेर्बहिरा
पिडुरूपपादत्वात्। न च त्रप्रमाणाप्रस्तावात्प्रमेवलक्ष्याः। यदि च सत्त्वित्यपरमशोदपि भ्रान्तानुमितिसिद्धाचरमज्ञानप्रदं प्रमा

राम०

२

परमितिवाच्यं। अत्राप्यायक्षधर्मयोक्तत्वावगाहिनापरामर्शेनजनितानां वस्तुतः साध्यवत्पक्षावगाहितयाप्रमायामव्याप्तेः। लिंगोप
हितैरेतैकिकानानिर्गमैनां शिकभ्रमत्वस्याप्ययोगात्। ईश्वरज्ञादृशज्ञानजन्यत्वस्य चातिप्रसंजकत्वात्। अतएव व्याप्तिविशिष्टपक्ष
धर्मज्ञानजन्यत्वादेत्यादिकमपास्तं। यदपि व्याप्तिविशिष्टं च पक्षधर्मश्चेति हं ह्यप्रयगात् व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्मत्वावगाहिज्ञानजन्य
त्वेन भवेत्। परार्थयोर्भेदपि परार्थतावच्छेदकभेदेनैव प्रमाणाप्रमेयेत्यादिस्तत्रेऽन्यत्र च हं ह्यप्रदर्शनात्। परार्थद्वयाभेदबोधकाच्च
कर्मधार्यात् भेदाभेदोदासीनवे परार्थद्वयबोधकत्वेनैव हं ह्यप्रमेदात् विशिष्टयस्य धर्मैरनयावा व्याप्तिवैशिष्ट्यपक्षधर्मतयो
क्तं भातं। नैवैवमालोको बहिर्वाप्यो धर्मवान् सर्वतश्चिज्ञानजन्येऽतिव्याप्तिः। एकत्र तदुभयावगाहितस्योक्तत्वादितिकेचित्। त
दप्यतः। एवमपि धर्मो बहिर्वाप्योऽयं परं तद्वतीतिज्ञानजन्येऽतिप्रसंगात् एक रूपेण तदुभयावगाहितस्योक्तोक्तौ च मीमांसकमत
नुप्रवेशापेक्षेः मिथस्तदुभयोपश्लेषावगाहितस्य च परामर्शाव्यापकत्वात्। न च तदुभयविषयकत्वनियतधर्मावच्छिन्नकारणात्
प्रतियोगिककार्यताणालिखमर्थः पक्षधर्मतापदोपादाने वेपथ्यात्। व्याप्तिविशिष्टं व्याप्तिप्रकारकयस्य पक्षधर्मताज्ञानं तज्ज
नमिति तस्यात्। पक्षधर्मतापीधनसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगिता न वच्छेदकवह्नितावच्छिन्नसमानाधिकरणधनवानयमि

शि० म०

३

न्यादिपरामर्शजनेऽप्यसिः। अखंडव्याप्तिरप्रसिद्धेः अमानुमितेर्लक्ष्यत्वेचात्राकाशमात्मनस्त्योदौ सुतरां तथा। तथापि तावत्सदार्था
नां तथाविधपरस्परपक्षे वावगाहितमात्रं विवक्षितम्। न च व्यतिरेकि रायव्याप्तिः। व्यभिचारधीविरोधधीविषयत्वेनान्वयव्यतिरेकव्या
प्यारनुगमात्। भवति वधूमसमानाधिमात्रं रगात्तं ताभावाप्रतियोगिवद्भिः समानाधिकरणधूमत्वेव द्रव्यभावव्यापकी भूताभावप्रति
योगित्वे वा गृहीते नियमतो वद्भिः व्यभिचारधीप्रतिरोधः। तथाविधधूमसमानाधिकरणत्वादिकं तु न तथा। एवमभौततद्देहिपि व्यभि
चारग्रहात्। व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिग्रहणाश्रयणाद्वा। न च भ्रमसंशयोत्तरप्रत्यक्षं प्रति विशेषदर्शनस्य हेतुतामतेन तत्रातिव्या
प्तिः। तथाविधनिश्चयत्वेन हेतुताया विवक्षितत्वात् विशेषदर्शनस्य च प्रमादिविरोधित्वेन तत्त्वमितकृत्वा तत्र अतएव लिंगवत्तादिल
क्षणातिदेशवाक्यार्थज्ञानजन्योपमितौ नाविति वक्षिष्यामिः। तथाविधवाक्यार्थप्रतिसंधानत्वेन तस्य हेतुत्वात्। न चोपनयार्थज्ञा
नजन्यमायार्थज्ञाने तच्छब्दसंकेतितशब्दान्तरेणावाव्याप्तादिविशिष्टोपस्थितिद्वारा जनितेशब्दबोधेऽतिव्याप्तिः। सुत्पारपि
ष्यते हि महावाक्यार्थज्ञानस्यावांतरवाक्यार्थधीजन्यत्वं तदोदश्रविशेषरूपेणोपस्थापकत्वमिति वाच्यं। तत्रातिरिक्तस्पर्शजन्य
त्वस्पर्शकारणतावच्छेदकेन प्रवेशनिश्चयत्वस्याप्रवेशाच्चान्वयव्याप्तिरतद्दिशि शब्देष्विष्टजन्यप्रतितत्ताद्विशेषराजावच्छेदकप्रकारक

राम०

३

निष्प्रयत्नेन हेतुत्वात्। तारशशाब्दे बोधे प्रत्यक्षे च। ति व्याप्तिः। इदं रक्तेन वेति संशये रक्तं इव न यमिति ज्ञानानुदयादिति वाच्यं। ज्ञा
नोपरमेयिविशिष्टविषयोपधानेनैव द्वेषयोः कृते श्रुत्या साक्षात्कारत्वं। विशेषणविषयकाद्विशिष्टसंस्कारदेवविशिष्टस्मरण
त्वात् द्वेषयकगुणानां तत्र हेतुत्वेन न नृनदं ज्ञानत्वात् प्रवेशादिच्छादितः संस्कारानुमित्यनुदयात्संस्काराद्यमलस्पगुरुत्वं
याज्ञानेनैव तत्र हेतुत्वात् तत्रैव परामर्शानुव्यवसाये। ति व्याप्तिः। सामान्यतः प्रत्यक्षे विषयत्वेन तत्र द्वेषयकप्रत्यक्षेन
त्वेन कदाचित् ज्ञानादिप्रत्यक्षज्ञानत्वादिना तत्र हेतुत्वेन तु यावन्नेव तत्रादितरत्वादि विषयनिष्ठो धर्मत्वेन तत्र द्वेषयत्वेन कार्य
कारणभावो मेत्रावुलौकिकत्वे त्रनिर्मितनीलेतरघटतद्विषयत्वादिना तत्रैव। नंतकार्यकारणभावप्रसंगात्सोनाभावात्
न्ययोपपत्तेश्च। अविशिष्टस्मरणोति व्याप्तिः। नचोपेक्षान्यत्वेन तत्र हेतुत्वं उपेक्षात्वं न जातिश्चाक्षयत्वादिना जाति संकर
संगात्। आशिकत्वापगमाच्च नापि प्रवृत्तिनिवृत्त्यजनकत्वं। अजिज्ञासितविषयत्वं वा तादृशादपि स्मृत्यादनात्। नापि संस्का
राजनकत्वात् जनकतावच्छेदकरूपान्तरपरिचयात् अन्योन्याप्रयप्रसंगात्। संस्कारानुपपत्तेवास्मरणसंभवे स्मृतिजनक
तायां तदप्रवेशाच्च। नाप्यनुभवत्वेन तथात्वं। संस्कारस्पर्शफलनाप्यतया सकृदनुभूतस्य स्मरणोत्तरमस्मरणप्रसंगात्समानाका

शि० म०

४

रूपफलस्यैवनाशकतया समूहानंवनदितीनेकैकगोचरक्रमिकस्मरणानुपपत्तिः जायते च पुनः पुनः स्मरणात्तद्वृत्तः सं
स्कारः परित्यज्य निश्चिन्ता व्यभिचारं करुणं गुरुमागम्यभिचारं करुणं कारणात्कल्पनानुदयात् इदं न्येव वा न्यत्र सामान्यस्य
हेतुतावच्छेदकत्वे वीजं अभिहितवता न्यर्थटीकायां प्रथमसंवेदविवेचनप्रस्तावे मिश्रेः स्मृतीनां स्वकार्यसंस्कारविशेषधनी
नामसहभावादितीति चेत् न चरमज्ञानपदस्यानुभवपरत्वात् तेषां क्षान्तजन्मत्वस्य विवक्षितत्वादित्यपि कश्चित् किंच व्याप्यवि
शेष्यकार्यविशेष्यकाच्च परमार्शोऽनुमितिर्दर्शनात् तज्जुभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन तत्र हेतुत्वं लक्षणाद्येकमपि त
देव। एकतरविशेष्यकज्ञानादन्यतरविशेष्यकस्मरणाभावात् अन्यथानियमेन स्मृतेरुभयविशेष्यकत्वप्रसंगात् समा
नप्रकारत्वेनैव ज्ञानस्मरणयोः कार्यकारणभावाच्च तत्र विशिष्टेव कार्यकारणभावः न न कस्येता गौरवात्मानाभावाच्च
एवं च विशिष्टवैशिष्ट्यवाधादौ कापि नातिप्रसंगशंकापि वद्याः अनुमितौ वद्व्यादिभ्योऽभिचारधीविशेषिधीविषयधर्मप्रकारकपक्ष
धर्मज्ञानत्वेन हेतुतामते च नितरं तथैव लक्षणे प्रवेशात् अतएव व्याप्यवत्पक्षोऽप्यभावग्रहप्रतिव्याप्यवत्पक्षोऽपि ज्ञानत्वेन हेतु
त्वमिति न क्षतिः। व्याप्यविषयकत्वेन वा ज्ञानं ज्ञानविशेष्यगीयं एतेन स्मृतिप्रतिसंस्कारद्वाराऽनुभवप्रतिचक्षाक्षान्तिविशेष्यताविधि

राम०

४

शि.म०

धूमसमानाधिकरणामोन्माभावप्रतियोगितावेच्छेदकोवद्वित्वावच्छिन्नावच्छिन्नमवान्द्विमानेसप्रतीतिरित्यत आह विशेषेति य
एवप्रत्येकंवद्विमंदाधूमसमानाधिकरणस्तस्यैकाधिकरणवृत्तितावच्छिन्नावच्छिन्नमत्सामान्यभेदवृद्धिमुत्साहयति तत्प्रति
योगितावेच्छेदकोवद्वित्वावच्छिन्नावच्छिन्नमितिभवत्यस्यमिः साधनेति वैष्यधिकरण्यतदनधिकरणवृत्तित्वेनैवकेवलान्वयिनः
साधनस्याप्रसिद्धमितिप्रसंजकंवृत्तिवीक्ष्यत्वादित्यादावतः समानाधिकरणपदोपादाने धर्मादेशपिनवद्वादिसमानाधि
करणाद्व्यत्याघनेधिकरणवृत्तित्वमनोयावदिति यद्यपिपृथिवीत्वादिसमानाधिकरणपरत्पदत्वाघनधिकरणवृत्तित्वे
व्यत्यादेशेनधिकरणमात्रवृत्तित्वेनिसिलघटपटादिरूपादीनांतथापिनादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वानवेच्छेदकसाध्य
तावेच्छेदकवत्त्वोभ्यांनहिपृथिवीत्वादिसमानाधिकरणस्तदृशः कश्चिदेकोधर्मोपदनधिकरणमात्रवृत्तित्वावेच्छेदकंरूप
त्वादिक्रमत्वादिकंसुवद्वादिसमानाधिकरणयोगालकत्वाघनधिकरणमात्रवृत्तित्वावेच्छेदकंनद्वेच्छेदकत्वेनतदनतिरिक्तवृ
त्तित्वेनचतच्छून्यधर्मोवृत्तित्वेनानेनमेयत्वंसमानाधिकरणगुणत्वाघनधिकरणमात्रवृत्तित्वाघनधिकरणगगनादिवृत्तित्वे
पिइत्यतस्तद्व्यसाध्यकमेयत्वादौनातिप्रसंगः । **वस्तुतस्तु** नादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वावच्छिन्नाधिकरणताकत्वेनद्व
ेच्छेदकत्वाच्चेतिनसत्ताद्व्यतोभयवानगुणाद्यसत्तावशिष्टसत्तावान्वाजातिमत्तादित्यादौनातिप्रसंगः सत्तायागुणताभा

राम०

विन्म०

वायेनसाधनायां समवायेनैतेनैतत्त्वगुणत्वोदेनातिप्रसंगः नवांसंयोगेनवद्रोहोसाधेसमवायेनतद्याप्यस्यरूपविशेषा
रेः कालिकसंबंधेनाधिकरणेकालपरिमाणसंदर्भेः समवायेनरतधिकरणेद्योदेः संयोगेनहृतावपिवाप्रसंगः संबंधविशेषे
णव्याप्यत्वलाभायसाधिकरणत्वमित्याहुः तच्चित्तं यथाश्रुतंयथासंभवविकल्पद्रव्यपतिनेत्यादिनन्वप्रतियोगिनिषेदनप्रति
योगितानवच्छेदकावच्छिन्नवस्तुत्वमत्राह इत्यन्तर्द्वैति प्रतियोगिविशेषित्वं तदधिकरणाहृत्तित्वव्याप्यत्वत्वसमानाधिकार
तात्पंजाभावाप्रतियोगित्वं अधिकरणेति तस्यासत्त्वभावएव नसिद्धेदितिभावः संयोगाद्यभावस्यचरयेतप्रतियोगिसामाना
धिकरणपमव्याप्यहृत्तित्वं चप्रतियोग्यधिकरणीभूतद्रव्यहृत्तित्वस्याधिकरणीभूतद्रव्यनिष्ठात्वाभावाप्रतियोगित्वंरूपेचप्रति
योग्यसमानाधिकरण्यव्याप्यहृत्तित्वं चप्रतियोग्यनधिकरणीभूतगुणाहृत्तित्वं स्वाधिकरणीभूतगुणतिष्ठात्पंजाभावप्रतियो
गित्वं एतानिचनभेदकानिअविरोधात्सामान्यतश्चाप्यहृत्तैप्रतियोगिसमानाधिकरणेवनतथात्ववतिरेकइतिभावः ननु
साध्यवान्यस्येति साध्यवतिसंबंधोन्निवृत्त्यः सचाधिकरणत्वंसाध्यसाधनयोरपिसामानाधिकरण्यमेवेत्यतोदूरागाधतरमाह
साधेति साध्यत्वसाधनत्वेयाप्रतियोगित्वानुयोगित्वे यत्तत्रयामेवव्याप्तिर्निर्वक्तव्याः तत्राह वद्विमर्शित्ति नेनुयत्तमाना
धिकरणान्येसाभावप्रतियोगितावच्छेदकंयद्वावच्छिन्नंनभवतिनद्रवावच्छिन्नेनसंसतस्समानाधिकरण्यव्याप्तिरित्यर्थः नच

वचनमात्रज्ञित्वविरेहपि उभयत्वाद्यवच्छिन्नाधि-
कारगतायां गुणत्वाभाववचनमात्रज्ञित्वात् प्रमेयत्वादेरिति। ननु व्यतिरेकित्वेन
साधनसमानाधिकरणौ धर्मो विशेषणीयः वस्तुनस्तु यावत्पदेतादृशस्य कंस्यापि न वैष्यधिकरण्यावच्छेदकमेतावन्मात्रस्योपा-
नयाचसाधनसमानाधिकरणधर्मनिरूपितवैष्यधिकरण्यावच्छेदकं यद्यनन्दिनधर्मवतायावन्तादृशवच्छेदकत्वं शून्यधर्मवता
वासमं सामानाधिकरण्यमिति पर्यवसितमतीदृशान्तरमाह महानसादाविति तथाच तदनधिकरणत्वं तदनाधिकरणत्वं तद्व-
यमपि दुष्टमित्यर्थः **रतिततदधिकरणाह** त्रित्वमत्र वैष्यधिकरणपदतिपरात्वं। समवायितया महानसहजित्यवच्छेदनास्तीत्यादि-
मतीतेर्वद्वादेरपि तादृशवैष्यधिकरण्याधिकरणत्वात्वात्संबन्धविशेषेण वैष्यधिकरण्यविवक्षणीयानेकदोषश्रुतिश्चेय उपाधिप-
दस्य साध्यसमव्याप्तवचनतया आत्माश्रयप्रत्यगादाह। साध्यव्यापकत्वरूप्यादि व्याप्तिनिरूपकत्वं व्यापकत्वं आत्मायाश्रय-
प्रत्यगादाह **तद्वन्ति** **येनोपाधिरव्याप्य** **हन्ति** **नानाव्यक्तिको** वातत्रापि व्याप्यहन्तिरखंश्रुततत्तद्वन्ति **इति** तत्प्रकारकप्र-
माविशेष्यत्वाभावादिरेवास्ति। **यद्विचनस्यापि** विशेषणान्तरविशिष्टस्य द्वित्याद्यवच्छिन्नस्य वातत्राभावसंभवस्तदासाध्यसमा-
नाधिकरणत्वं ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकी। नूनसाधनसमानाधिकरणत्वं ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकी। नूनधर्म-
वत्त्वं तद्व्याप्योपाधयः अनवस्थानिरसितुमाह। **प्रतियोगित्वमिति** सहेति एकदेशकालावच्छेदेनेति पुरणीये तेनना

श्री० म०

व्याप्यरत्नेरभावस्य प्रागभावरेच्यप्रतियोगितायामव्याप्तिश्च न्येत्येति अवसमवायदिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावव
तिमहत्तसादोसंयोगादिनाचंद्रादेहेतुर्नसंबंधेनाभावस्तेनावृत्तिवृत्तया रस्येतेनसंबंधेनासंबद्धलोकौतापेदोषः
अन्योन्याभावस्य तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताया तद्वृत्तिनसंबंधेनप्रतियोगिनोः संबन्धत्वात् परंतुसत्तायाः
समवायेनाभावस्यप्रतियोगितायामव्याप्तिः तद्वृत्तिसमवायेनवृत्तेरप्रसिद्धेः तादृशसंबद्धाधिकरणावृत्तितत्त्वत्वाभि
धानेचव्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नाभावप्रतियोगितायामव्याप्तिः सिद्धांतलक्षणावश्यमागरीत्यास्वरशः प्रसिद्धातस्य
निहोरेपीतिधेयं अभावविरहात्मत्वमिति नचान्योन्याभावप्रतियोगितत्वावच्छेदकपारप्रसक्त्यतिप्रसक्तौ प्रकृतोपयो
गिप्रतियोगितामात्रलक्ष्यत्वेतुलेश्चोत्पत्ताभावपदेवे यर्थः। सर्वत्रनित्यस्यनित्यसाधारणरूपावच्छिन्नसंबंधाधित्वसं
भवात्। इतरथातुभेदप्रतियोगितावारणायसंसर्गाभावपरतयातस्यसायंकत्वादितिवाच्यं विरहपरस्येतज्ज्ञानप्रतिबे
धकज्ञानविषयायंकत्वात्प्रतिवध्नातिहितादात्म्येवप्रतियोगिज्ञानमन्योन्याभावबुद्धिः। प्रतिबंधकत्वंचात्रैकैककाला
वच्छेदेनावर्तमानत्वंअभावपदस्यस्वाभावपरत्वात्वस्तुतस्तुएकसंबंधावच्छिन्नायास्तत्समानाधिकरणाभावप्रतियो
गितायाश्चनवच्छेदकमपिसंबंधांतराणावच्छिन्नायास्तस्याश्चवच्छेदकमनोपत्तिसंबंधावच्छिन्नायाः साध्यसमानाधिकर

राम०

ताभावप्रतियोगितायाश्च नवछेदकं तत्संबंधावच्छिन्नाया रावसाधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायाश्च नवछेद
कं तद्वाच्यं। तथा च संसर्गाभावपरमसंताभावपरमनुयदियमेवावाशब्दे। स्वरसमूचनाय सचमधिकरणासंबंधेन सर्व
सप्रतियोगिनस्तद्दशभ्यमसंबंधमानाभावात्। स्वाभावसंबंधितस्वत्वाभावज्ञानविषयत्वस्वत्वालोपोः सर्वत्रसंभवि
त्वात्। स्वाभावेनादौषध्यर्थप्रतियोगितायाः प्रवेशान्नतत्रस्वरूपसंबंधविशेषस्यैव शरणीकरणीयेन तस्यैवावश्यक
त्वेन तस्यात्वेन चिन्तात्त्रभावत्वप्रतिबंधकत्वयोश्च प्रतियोगिताधरितत्वात्। तथा विधम्येव हारचंगोरित्वस्यापि विना प्रति
योगितं निर्वक्तुमशक्यत्वात्। यत्ताभ्यस्य यत्समानाधिकरणासाध्यस्यातथाहीन्यदि यत्समानाधिकरणासंताभावप्र
तियोगितावच्छेदकं यावत्साध्यसमानाधिकरणात्यताभावप्रतियोगितकच्छेदकं। साध्यसमानाधिकरणान्यताभाव
प्रतियोगितानवच्छेदकं यावद्यत्समानाधिकरणासंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तद्वत्त्वमित्यर्थेनोक्तदोषरति प्रतियो
गितयोरेकसंबंधावच्छिन्नत्वं विशेषणत्वाविशेषावच्छिन्नत्वं वाचकत्वं तेन साधनसमानाधिकरणासंताभावप्रतियोगिता
वच्छेदकमात्रस्यैव यत्किंचित्संबंधावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि एकसंबंधावच्छिन्नसा
ध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्य संबंधांतरावच्छिन्नसाधनसमानाधिकरणात्यताभावप्रतियोगिता

सि० म०

वेद्येहकलेपिनक्षतिः अभिचारिणितुयत्राधिकारो व्यभिचारे विशेषात्ताविशेषावच्छिन्नतन्निष्ठाभावप्रतियोगितावेद्येहकंसाध्य
वत्प्रकारकप्रमाविशेषत्वत्वेविशेषात्ताविशेषावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवेद्येहकवित्तिनातिप्रसंगः
वस्तुतेहेतुसमानाधिकरणान्येन्याभावप्रतियोगितावेद्येहकंयावद्यदुर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणान्येन्याभावप्रतियोगिताव
ेद्येहकतदुर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणं साध्यसमानाधिकरणान्येन्याभावप्रतियोगितानवेद्येहकंयावद्यत्समानाधिकरणान्ये
न्याभावप्रतियोगितानवेद्येहकतत्त्वाव्याप्तिरिति ध्येयं साध्यमिति यावतांतेषामित्यर्थः दूषितं केवलान्वपि न्यस्याप्याप्तौ च य
याक्तलक्षणेपि गौरवं परमतिरिच्यते कात्तुं साधनस्य साध्यस्य साध्याग्र्यस्य साध्यसमानाधिकरणस्य साधनाग्र्यस्य
साधनसमानाधिकरणस्य वाच्ये सन् साधनसमानाधिकरणं साध्ये कृत्तेन साधनेषु साध्यसमानाधिकरणं वाच्यं
प्रथमेत्येकेति नानेति वाच्ये श्चाहेतुहन्ति त्वेष्टिवीष्टिवीत्यप्येकजातेरित्याह वति व्याप्तिः अतएव नेतरं चार्थाभिधान
पूर्वकं द्वितीयं निरस्यति अतएवेति अतएव एकव्यक्तिकसाध्यकावाच्येरेव विषमवाच्ये समवाच्ये च संख्यापरिमाणा
दौ एकत्र साधने सकलसाध्यसंबंधस्याभावात् भावाच्च शब्दान्द्वयत्वादित्याहो नतीये साध्याश्च यावद्यत्तत्त्वे चतुर्थे सा
ध्यसमानाधिकरणयावत्समानाधिकरणमर्थः तत्र यथासंभवं एकमात्रहन्ति साध्यके वक्रादौ साध्ये धर्मादाव्यावृत्तिरिति

राम०

व्याप्तिश्चसत्तादौ अर्थपरिष्कारपूर्वकंपंचमंनिरूपति नेचेति एकमात्रज्ञानसाधनेअव्याप्तिश्चतथैवप्रष्टुंनिरूपति नापीति
तादृशानां सर्वेषामहानसत्तादीनां प्रत्येकनिरूपिता न्यपिसामानाधिकरणानि न कुत्रापि वद्वे अथयद्वमावच्छिन्नसामाना
धिकरण्यत्वेनसाधनसामानाधिकरण्यव्यापकत्वेतद्वर्भावलीरसामानाधिकरण्यविवक्षितमितिचेत्। इतोपिलघुतयासाधन
व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्याप्तिरिति सिद्धान्तदृश्यतेरति। अविनेति। साध्यंविनासाध्याभाववतियोभावि
हृत्तिस्तद्विरहः साध्यंविनाभावः साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वमितिवा अथेति। संबंधः सामानाधिकरण्यव्याप्तिचि
णिसंबंधस्यैकचित्तिविदूपावच्छिन्नेनधर्मादेरपिद्वयत्वादिनावच्छिन्नव्यापकत्वात्तद्वर्धादिति नचव्याप्तिचाराग्रहसहकृतस
द्वाधस्तथाव्याप्तिचाराग्रहतिरेकयोरनुपस्थितावपिसामानाधिकरण्यधर्मवज्ञानमात्रादनुमित्यनुपादयसंबन्धवति
हत्वात्तदेतत्तरेतत्रैवचरूपान्तरेगाव्याप्तिचाराग्रहेहेतुतावच्छेदकाग्रहेष्वनुमितेरुत्पादाच्च विवक्षेतेचसामानाधिकर
ण्यज्ञानस्यैवहेतुतायां व्याप्तिचाराज्ञानाभावकारणत्वमपेक्ष्यकारणीश्रुतसामानाधिकरण्यज्ञानेलाघवेनाव्याप्ति
चारस्यविषयतयावच्छेदकत्वसुचितंनचव्याप्तिचारसंप्रत्येः नुमित्यनुपादयव्याप्तिचारनिश्चयत्वेनकारणत्वात्ता
गारवां व्याप्तिचाराज्ञानस्यअमलनिश्चयदशायांअविरीक्षितयाअमलेनानिश्चीयमानस्यतस्यतस्यविरोधित्ववाच्य।

शि० म०

अथभिचारनिष्प्रपस्यधूमत्तशंकायामप्यनुमित्यजनकतयाभ्रमत्तेनागृह्यमाणैवेहेतुत्वमितितेवैवगौरवात्। नाना
विधमभिचारिज्ञानाभावादनियतपूर्ववर्तित्वेनकृत्मानामपिहेतुत्वमपेक्ष्यवक्ष्यमाणैकविधमभिचारज्ञानस्यैवहेतुत्वं
युक्तमित्याहुः। साध्यसामानाधिकरण्याविशिष्टपक्षधर्मत्वंतुपक्षेसाध्यग्रहेविनादुर्ग्रहमिति। केवलान्नपित्वस्याग्रहेसामा
नाधिकरण्यमात्रज्ञादनुमित्यनुपपत्तेस्तद्वद्देहापिवाच्यः। तच्चज्ञानमदत्तंज्ञाभावाप्रतियोगित्वादिकमन्योभ्यभावप्रतियो
गितानवच्छेदकत्वेवातथाचसर्वसाधारणपायलोखवात्साधनवत्तद्वदित्यस्यवाच्येनैरन्योभ्यभावस्यैवविशेषणत्वमुचि
तमिति सिद्धं। तदस्यैवकेवलान्नपित्वेनेवक्ष्यामः। प्रतियोग्यसमानाधिकरण्यमिति। प्रतियोग्यसमानाधिकरण्य
रूपविशिष्टसमानाधिकरण्यंज्ञाभावप्रतियोगितानवच्छेदकोभ्योध्यमेतद्वद्मावच्छिन्नेनयेनकेनापिसमं सामानाधिक
रण्यं तद्रूपविशिष्टसमतद्वद्मावच्छिन्नयावन्निरूपेताव्याप्तिरित्यर्थः। दृष्ट्यादौ साध्येपरंपरसंबंधद्वंद्वत्वादिकमेवसाध्यताव
च्छेदकमेतानाव्याप्तिः। इत्थंचद्वंद्व्यगुणकमेतत्सतिसत्त्वादित्यादौ सन्नायधिकरणगुणादिनेष्टांज्ञाभावप्रतियोगि
त्वेपिद्वयत्वादेर्नोव्याप्तिः। साधनस्यविशिष्टसत्त्वादेर्गुणादाववृत्तेः। सामानाधिकरण्यव्यक्तीनामेतद्वेनिरूपकतावच्छे
दकस्याधिकरणातावच्छेदकस्यैवव्याप्त्याप्येकं वस्तुतस्तुधर्मत्वादिविशिष्टव्यपिकवद्विसामानाधिकरण्यस्यस

राम०

भादिसाधारणत्वात्तद्धर्मत्वादिति तादृशवद्वि सामानाधिकरण्यं तद्विधर्मत्वादिकं वा व्याप्तिः आद्याभिन्नाद्वितीयात्तभिन्नै
वेति ध्येयं अयं कपि संयोगी एतद्दृष्टत्वादित्यादिसंयुताया सामानाधिकरण्यं तं यत्तु रदं संयोगिद्वयत्वादित्यत्रा व्याप्तिवारणाय
तत्संयोगस्य शाखावच्छेदेन हनेर्दृष्टत्वावच्छेदेन सामान्याभाववन्नो विरोधाभावात्तत्तत्रातींद्रियस्यापि संयोगस्य सत्वात्
रितः प्रतियोग्युपलब्धेर्दोषाद्वा तद्विधर्मत्वादिना धर्ममिति तन्न इत्ये संयोगसामान्याभावमानाभावात् न च पौय
दीप्यावच्छेदोपाभाववान् सतत्सामान्याभाववानिति व्याप्तेयावत्संयोगाभावत्वमानं यत्तदर्थं पौरननुगमात् एकावच्छेदे
नयावच्छेदोपाभावत्वस्योपाधित्वाच्च एतेन संयोगसामान्याभाववान्मावत्संयोगविशेषाभावत्वादिति परस्ते व्यर्थं विशेषे
षण्णात्वात् अप्रयोजकत्वात् निर्गुणत्वादेरुपाधित्वापाताच्च न च प्रतियोग्युपलब्धे रकतयेव हृत्त्वोदेरभावावच्छेदकं त्वं
गुणाद्यनवच्छेदकप्रमेयत्वादेस्तदभावावच्छेदकत्वप्रसंगान् यथा च धरतृष्वेति त्वस्य प्रतिदं वद्वि सामानाधिकरण्यस्य वा
प्रतिधर्मभिन्नत्वेपि रत्वं धर्मत्वात् सामान्यावच्छेदकं तथैव संयोगादिसामान्यस्यावच्छेदकं द्रव्यत्वादिकमित्यस्यापि सुवच
त्वाच्चेति संप्रदायविदः नवीनाः पुनरुत्पन्निकालावच्छेदेन घटादीर्गुणस्य प्रलयावच्छेदेन गगनादीं संयोगस्य सामान्याभा
वावच्छेदेन तस्याधर्मवत्पि विरोहो रहस्य इह पर्वते निने वेदनाशेन न शिखर इति प्रतीतेः संयोगिन द्रव्यस्याप्यप्य इति त्वा

तद्वैतस्याप्यवृत्तित्वेति मतोऽप्यवृत्तित्वस्यात्यंतमसंभावितत्वाच्च। एवं प्रतियोगिमतो रपि देशकालयोः कालदेशभेदावच्छे-
 देन तदभावः। तथा च तत्र साध्यका व्याप्तिवारणाय तत्र नोपादेयं च सर्वथैव व्याप्यवृत्तिसाध्यके साध्यसाधनभेदेन व्याप्तिभेदा-
 दिति वदंति। प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ना सामानाधिकरण्येन यं गुणकर्मोपस्त्वविशिष्ट-
 सजावजातिमत्वात्। मूलत्वमूलत्वोभयवान्मूलत्वादित्यो दोषातिप्रसंगः। न चोभयत्वमेकविशिष्टा परत्वं विशिष्टं केवलं नाद-
 न्यदिति तदभावो मनसि सत्तत्त्ववत्प्रतियोगिअधिकरण्य इति वाच्यं। उभयत्वे हि नैवैशिष्ट्याद नतिरिक्तं न वा तदवच्छिन्ना-
 भावस्तदवच्छिन्नाभावात्तैविशिष्ट्यविरहेऽपि घटत्वपरत्वयोरुभयत्वस्योभयत्वेन तदभावस्य च प्राप्त्यसिद्धत्वात्। न च तत्र
 व्याप्तिरेव उभयत्वाधिकरणास्य मूलत्वस्य मनसि सत्त्वादिति वाच्यं। तथा चेष्टुभयत्वेन रूपेण तत्रासत्तात्। नात्रोभय-
 मिति प्रतीतेर्दुर्वारत्वात्। अतः तदपदे चात्यंताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्यात्यंताभावत्वनिरूपकप्र-
 तियोगितायाश्चलाभाय। अन्यथा सर्वे स्पेवाभावस्य स्वसमानाधिकरणाभावांतरभिन्नत्वात्तदभेदस्य च स्वस्वरूपा-
 नतिरिक्ततया प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्यैव दुर्लभत्वापत्तेः। सर्वेषामेवाभावानां हेतुसमानाधिकरणात्यंताभा-
 वत्वनिरूपकप्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावांतरात्मकस्य स्वभेदस्य प्रतियोगित्वादभावसाध्यका व्याप्तिश्चेति संप्रदायः।

अथ यदा गेत्वंत रोगो रित्यत्रातिव्याप्तिः प्रलय [] स्पगो ध्वं सर्वत्वेन गवात्पंताभावानधिकरणत्वात् संसर्गभावना नोक्ता
वपियदा स्पंर सदा घणुकं यदा दृष्टं तदा जन्म ज्ञाने दुःखं वा यदा तस्या दृष्टं तदा तदीयं ज्ञानमित्यादावतिव्याप्तिः द्युणुक [] तादे
द्युणुकारिभ्युत्पत्त्यं प्रलयनिष्ठं संप्रागभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् नहि तयोः सामान्याभावत्वमेतेषां एकविशे
षप्रागभावविशेषांतरध्वंसवत्पिसमये सामान्यावच्छिन्नध्वंसप्रागभावयोः संभवश्चित्तेन प्रतियोगिमत्तत्त्व [] ध्वं
सादिमतेऽपि कालस्यात्यंताभाववत्त्वेऽपि विरोधाभावात् अन्यथा तंताभावस्य कालमात्रावृत्तित्वप्रसंगात् इयं स्तुविशे
षा यदेकस्य देशभेदावच्छिन्नतया त्वमपरस्परस्वरूपावच्छिन्नमिति । देशकालस्यैकालेन देशस्याप्यवच्छेदकत्वात् तच्छून्ये
च कालेन तदभावस्य प्रतियोगि अधिकरणत्वात् न च संसर्गभावविशेषोः तंताभावः संसर्गभावत्वं च संसर्गापेक्षजन्यप्रती
तिविषयाभावत्वं [] जन्यता घटकनियमघटितमिति वाच्यं तद्वत्प्रावृत्तित्व [] नियमस्य तत्र घटकत्वात् एवं नियमांतरस्यून
त्र [] प्रवेशेऽपि न क्षतिरित्याहुः वक्ष्यते च नियमाघटितमेव संसर्गभावो हि न क्षरां अनुपदमेव विवेचयिष्यते [] संसर्गभा
वत्वप्रवेशेऽप्येवमविरहोऽप्यतिव्याप्तिः अथ ज्ञानवानदव्यत्वादिशेषगुणवानमनोऽप्यदव्यत्वाज्जातिमानभावत्वादिभ्यो
समवायेन ज्ञानादेः साध्यताया अतिव्याप्तिः साध्यशून्यानामपि हेतुमतां विषयत्वविशेषणत्वे कार्यसमवायप्रत्यासत्ति

श्री०म०

B. 972

मिः साध्यवत्तात्मेवं प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगिनो यदधिकरणसंबन्धिवान् दृजिताभावसोक्तत्वात् भवति
 चेवमन्योन्याभावेऽपि प्रतियोग्यसमानाधिकरणः तद्विशिष्टस्य च हेतुधिकरणत्वं वाच्यं न नान्याप्यदृजितास्य क
 संग्रहः तद्वद्वृत्तिभिन्नत्वं तु नार्थः श्रव्याप्यदृजितास्य कव्यभिचारिण्यतिप्रसंगात् अत्र सामानाधिकरण्यवतो न तद
 भाववत्त्वं प्रतीतेरन्यथेवोपपादिनत्वादित्यस्वरसात्प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरणोपपत्तिरिविशेषणं वक्ष्यति तच्च हेतुधिकरणो
 बोध्यं प्रतियोग्यनधिकरणी भूतं हेतुधिकरणस्य भावेति पुनरभावात् न निरुपेक्षः ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य
 कस्यचित् सामान्यस्य वा प्रतियोगितावच्छेदकपत्किंचिद्वैच्छिन्नस्य वा नधिकरणत्वमुक्तं आद्ये व्याप्यदृजितास्य कव्य
 मिः एकप्रतियोग्यधिकरणस्यापि तद्व्यतिरेक्यत्वं नानधिकरणत्वात् द्वितीये संयोगसामान्याभाववान् इत्यत्राभाववान् वा
 सत्त्वादित्याशयति व्याप्तिः साध्याभाववतो इत्यस्य न प्रतियोगिसंयोगविशेषाभाववत्तात् नित्यत्वादिविशिष्टव्यवस्थाभा
 वात्मकतत्प्रतियोगितो नोधिकरणत्वाच्च। एवाभावाभावात्मकविशिष्टस्यापि इव्यवस्थावत्त्वानतिरेकान्तरतीयेकपि सं
 योगाभाववान् आत्मत्वादिसादावव्याप्तेः साध्याभावानां कपिसंयोगानां गुणानामधिकरणस्यात्मनः तत्प्रतियोगि
 तावच्छेदकगुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वात्मेवं पादशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वहेतु

व ३

B. 112

no 8

राम०

॥ अनुमानखण्डादिरामायणः ॥